

FIRST CHILDREN ARTISTS OF TURKISH LANGUAGE IN MACEDONIA

Mahmut Celik, PhD

Faculty of Philology, University „Goce Delchev“ – Stip, Republic of Macedonia

mahmut.celik@ugd.edu.mk

Violeta Dimova, PhD

Faculty of Philology, University „Goce Delchev“ – Stip, Republic of Macedonia

violeta.dimova@ugd.edu.mk

Absratct: After the Second World War, first children artists of Turkish language in Republic of Macedonia were with didactic characters, because at the time it felt great need of such facilities in opening schools in Macedonia. We have the data that claim for the opening of first schools in Turkish language “Tefeyuz” in Skopje, author of the first generation of Turkish writers wrote books intended to promote the teaching process and parenting that have a first chance to learn in Turkish language, after the Ottomans left the Balkans. Most of these authors were educators or first journalist in Turkish newspaper Birlik and Pioneer newspaper. Turkish founders of children literature in Macedonia were; Husejin Sulejman, Mustafa Karahasan , Sukri Ramo, Necati Zekerija, Fahri Kaja, Mahmut Kiratli, Sureja Jusuf and Ilhami Emin, and later other storytellers joined to them, including Recep Murat – Bugaric, Esad Bajram and Nusret Diso Ulku, Fahri Ali, Avni Engullu and others.

Keywords: Children literature, Turkish authors, education

ПРВИТЕ ТВОРЦИ ЗА ДЕЦА НА ТУРСКИ ЈАЗИК ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Проф. д-р Махмут Челик

УГД – Филолошки факултет - Штип, Република Македонија mahmut.celik@ugd.edu.mk

Проф. д-р Виолета Димова

УГД – Филолошки факултет - Штип, Република Македонија violeta.dimova@ugd.edu.mk

Резиме: Првите творци за деца на турски јазик по Втората светска војна во Република Македонија се со нагласен дидактички карактер, бидејќи во тоа време се чувствувахе голема потреба од такви содржини во тукушто отворените училишта во Македонија. Така, имаме податоци дека за потребите на првото училиште на турски наставен јазик „Тефејуз“ во Скопје, авторите од првата генерација турски писатели пишувале книги, наменети за унапредување на наставниот процес и за воспитување на децата кои ја имаа први шансата да учат на мајчин јазик, по заминувањето на Османлиите од Балканот. Повеќето од овие автори биле просветни работници или први новинари на турски јазик во весникот „Бирлик“ и „Пионерски весник“. Основоположниците на турската литература за деца во Република Македонија, се Хусејин Сулејман, Мустафа Карахасан, Шукри Рамо, Нецати Зекерија, Фахри Каја, Махмут Киратли, Суреја Јусуф и Илхами Емин, а подоцна кон нив се приклучуваат и други раскажувачи, меѓу кои и Реџеп Мурат – Бугарич, Есад Бајрам и Нусрет ДишоУлку, Фахри Али, Авни Енгуллу и др.

Клучни зборови: литература за деца, турски автори, просвета

1. ВОВЕД

Литературата на Турците во Македонија започнува со литература за деца.¹⁹⁹ Современата турска литература воопшто започнува со Танзиматот (обновата), додека есејот како книжевен жанр во литературата на Турција се развива дури во 19. век, под влијание на Западната европска литература. Ова мислење според нас е мошне површно, имајќи предвид дека постојат низа трактати во турската литература и пред појавата на есејот во Европа. Така, во вид на есеистички искажувања во Турција, односно кај нас, на просторот на денешна Република Македонија, ќе ги посочиме трактатите на Сејид Мухамед Нур ул Араби за поезијата на Нијази Мисри, како и за творештвото на Имам Несефи, што може да се смета за почеток на есејот во литературата и на Турската заедница во Македонија, бидејќи Нур-ул

¹⁹⁹Çocuklara bir tutam hikâye, NİD “Mikena”, Manastır, 2008, стр. 9.

Араби, инаку роден во Египет (1810), поголемиот дел од својот живот, сè до својата смрт го минува во Македонија, при што во 1889 година умира во Струмица.²⁰⁰

Ќе спомнеме дека во творештвото на турските писатели во Република Македонија поезијата за деца, во споредба со расказите за деца е поприсутна. Тоа било резултат, пред сè, на повеќевековната традиција воопшто во турската литература и во матичната земја, Република Турција, каде што поетската традиција има многу постари и потрајни корени, а особено во доменот на народната поезија, во која се познати низа епови (за Ферхат и Ширин, Тахир и Зухре, Арзу и Камбер и други). Што се однесува до прозното творештво на Турската заедница во Република Македонија тоа е познато преку народните приказни и анегдотите за Насрадин Хоџа и други видови народно творештво, како што се преданијата и легендите, кои секако, одиграа значајна улога во творештвото за деца и на првата генерација турски писатели на раскази за деца во нашата земја. Меѓутоа, повеќе сакаме да веруваме дека родоначалниците на турската литература во Република Македонија во периодот по Втората светска војна во своите почетоци се инспирираа од првите литературни творци за деца и возрасни меѓу писателите за деца и возрасни кај Македонците (Блаже Конески, Славко Јаневски, Ванчо Николески, Васил Куноски, Борис Бојаџиски и други), бидејќи ги зближуваа заеднички теми и животни услови во текот на истата војна, во која и Турците во Македонија зедоа активно учество во редовите на партизанските одреди, а во заедничката борба против окупаторот.

2. ОПШТ ОСВРТ НА ПОЈАВАТА И РАЗВОЈОТ НА ТУРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ВО Р. МАКЕДОНИЈА

Заради прекинатите врски со матичната земја Република Турција по 1912 година, беше тешко да се очекува писателите на Турската заедница во Македонија да имаат некое позабележливо влијание од Турција, каде што првите обиди за создавање литература за деца постојат уште во 17. Век. Тоа се писателите Неби (1642-1712) со неговото дело „Хајрије“ и Вехби Сумбулзаде (починал во 1809), со делото „Лутфије“. И двете спомнати дела се во вид на корисни поуки од морален карактер. Инаку, во Турција, од 19. век се сè попопуларни преводите од западната литература (Чарлс Дикенс, Марк Твен, приказните на Андерсен и Браќата Грим, басните на Езоп и други), до кои тешко можеа да допрат турските писатели од Македонија.

Покрај инспирација од првите македонски писатели за деца, првата генерација турски писатели во Македонија имаа влијание и од литературата на југословенските народи (од Србија - Јован Јовановиќ Змај, Десанка Максимовиќ, Мира Алечковиќ, Бранко Ќопиќ; од Хрватска - Владимир Назор и Григор Витез; од Словенија - Иван Цанкар, Франце Бевк, Тоне Селишкар и други).

Темите на расказите за деца на првата генерација турски писатели во Македонија по Втората Светска Војна имаа големи сличности (настани од војната, сеќавања од тешките денови во војната, првите денови од изградбата на разурнатата земја итн).

Првите поетски и прозни дела за деца на турски јазик во Република Македонија беа објавени на страниците од весникот „Бирлик“ и весникот за деца Пионерски весник. Потоа, со излегување на списанијата за деца на турски јазик „Томурџук“ (Цвет), (наменето за деца од I до IV одделение) и „Севинч“ (Радост), (наменето за ученици од V до VIII одделение), турските писатели од Македонија како од првата генерација, така и оние кои дојдоа потоа, добија широки можности за објавување на своите дела. Списанијата за деца на турски јазик почнаа да излегуваат во рамките на издавачката куќа „Кочо Рацин“ (потоа преименувана во „Детска радост“). Наскоро во рамките на истата куќа се создадоа услови за издавање и на книги за деца на турски јазик. Издавачката дејност за деца на турски јазик подоцна премина во рамките на издавачката куќа „Бирлик“ (во составот на НИП „Нова Македонија“), каде што постоеја одделни едicii за возрасни и деца.

Првата книга раскази за деца на турски јазик објавена во Република Македонија се смета дека е книгата „Малите јунаци“ од Мустафа Карахасан,²⁰¹ објавена во 1950 година. Во 1955 година од истиот автор се појавува и книгата раскази за деца „Солзите на срцето“. Главна тема во овие раскази е војната и нејзините тешки последици како врз земјата воопшто, така и врз животите на поединци. Во нив преовладуваат настани од автобиографски карактер, бидејќи писателот бил учесник во отпорот против окупаторот за време на војната. Во првите раскази за деца од Мустафа Карахасан, како и во оние на Шукри Рамо доминантно место зафаќаат теми од војната. Тоа се строго реалистички раскази со

²⁰⁰ Muhammed Nur-ul Arabi: Neseft Akaidi şerhi – Коментар на делото Акаид од Несефи, издание на Универзитетот Мармара, Истанбул, 1993, стр 76.

²⁰¹ Fahri Kaya, Gökkuşığı, Birlik, Üsküp, 1985, стр. 5-6.

определени тематски рамки, при што ликовите се прикажани во црно-бела основа, така што добриот јунак секогаш мора да победи.

Во есејот на Мустафа Карахасан „Нашите писатели – меѓународни мостови“²⁰² стои дека „бројот на различни дела објавени на турски јазик е голем“. Ова стојалиште би било разбирливо само ако се наведеше датата кога истото е изречено. Во спротивно, читателот може да се здобие со погрешно мислење дека и денес состојбата во однос на издавачката дејност на турски јазик во Република Македонија е на завидно ниво, иако, како што веќе наведовме, на пример, десетици години по ред, кај нас не е издадена ниедна книга раскази за деца на турски јазик.

Нецати Зекерија, еден од најгрижливите писатели во однос на употребата на турскиот јазик, во својот есеј „Прашањето на јазикот во нашите театарски претстави и некои размислувања во врска со тоа“, за драмските текстови на Мустафа Карахасан пишува: „Не може да се простат јазичните грешки на овој наш писател, кои се повторуваат и по 20 години“.

Горново го наведуваме не случајно, иако на прв поглед изгледа дека е надвор од нашата тема. Цел ни е да истакнеме дека повеќето писатели, особено на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија заради школување на други, главно, словенски јазици, чувствуваа големи тешкотии во однос на јазикот, што секако, негативно се одразуваа и врз јазикот на нивните раскази за деца.

Треба да се каже дека творештвото на раскази за деца на турски јазик на Нецати Зекерија (1928-1987) зазема видно место не само во литературата за деца на турски јазик во Република Македонија, туку и воопшто во тогашната СФР Југославија, а и во странство.

Денешната состојба на јазичен план значително е подобрена, како со овозможување на жива комуникација меѓу турските писатели од Република Македонија и Турција, така и преку можностите за директно следење на голем број турски телевизиски канали преку сателит. За жал, воспоставувањето на повеќепартискиот систем, односно пазарната економија, најнегативно се одрази токму врз малубројните етнички заедници како што е Турската заедница во Македонија, а особено врз нејзината темелна културна потреба – немањето издавачка дејност за деца, со што се создава генерација оддалечена од сопствената литература.

Повеќето автори на првата генерација турски писатели во Република Македонија, посебно внимание обрнуваа на идејната страна на обработените содржини, при што се чувствуваа извесна пренагласеност во полза на новите општествено - политички стремежи во бивша Југославија. Секако затоа не отсутуваше ни материјалната поддршка на нивните дела, како и завидните авторски хонорари, поради што секоја година бројот на книгите за деца и на турски јазик се зголемуваа. Речиси немаше писател од Турската заедница во Република Македонија кој не пишуваше и за деца.

Не може да се оправда мислењето на авторот на Изборот од творештвото на писателите на Турската заедница во Република Македонија, објавен во рамките на едицијата „130 дела на македонската литература“, кој им забележува на писателите од новата генерација турски писатели дека тие не покажуваат поголем интерес за пишување раскази за деца.²⁰³

Познато е дека со осамостојувањето на Република Македонија, постепено, речиси сосем престана материјалната поддршка на државата за изданија на турски јазик за деца, а по престанување со работа на единствената издавачка кука на турски јазик во земјата „Бирлик“, како и на истоимениот весник, престанаа и изданијата за деца на турски јазик во Република Македонија.

Моментално во Република Македонија излегуваат неделните весници „Нов Балкан“ и „Заман“, месечното списание „Мост“ како и шестмесечното научно списание ХИКМЕТ на турски јазик.

Кога сме кај немањето услови за објавување книги за деца на турски јазик, добро е да се потсетиме на зборовите на Фахри Каја во предговорот од неговиот избор „Грст раскази“, за тоа дека „рамноправноста по Втората светска војна не ни беше подарена“, и дека и Турците во Македонија, заедно со другите народи и етнички заедници во Југославија, зедаа активно учество во заедничката борба против окупаторот и неговите домашни слуги – предавници.

Кога зборуваме за творештвото за деца на турски јазик во литературата на Турската заедница воопшто, наоѓаме за неопходно да истакнеме и две теми, кои, од различни причини (секако од страв од несакани последици по нивните автори) не беа доволно застапени во делата за деца на турски јазик во Република Македонија, а тоа се темите околу преселбите во Турција и религијата. Ова доаѓаше од едноставната причина што и двете теми, според нашето мислење, турските писатели ги избегнуваа. Зошто ли беше така? Можеби стравот, поточно речено, резервираноста на турските писатели кон овие

²⁰² Eleştiriler ve denemeler, NİD “Mikena”, Manastır, 2008, стр. 18.

²⁰³ Çocuklara bir tutam hikâye, NİD “Mikena”, Manastır, 2008, стр. 10.

две мошне чувствителни теми, доаѓаше и оттаму што официјалната државна политика на бивша Југославија, го наложуваше таквиот однос, а и затоа што поради нередовните контакти и односи со Република Турција, сè до 1970-тите години, појасно не се знаеше односот и на матичната земја кон овие две суптилни прашања, што имаше свое влијание, бидејќи ретко кој турски писател во Република Македонија да немаше преселници во Република Турција од своето најтесно семејство (постоеја случаи кога на турски писатели од Република Македонија, до пред 1970-тите години, не им се издаваа визи дури ни за присуство на закоп на нивните мајки во Турција). По осамостојувањето на Република Македонија, кога писателите од Турската заедница добија можност за слободно изразување и околу горниве две теми, за жал, поради укинување на издавачката дејност за деца на турски јазик во Република Македонија, особено темата околу преселбите првите свои книги раскази, песни и прв роман ги добија само за возрасни ("Fahri Kaya: İkinci güneşi" – Пладневно сонце, раскази, Бирлик, 1998, Скопје; Yusuf Edip: Çember içinde, В круг, песни, Лотос, 2006, Скопје и İlhami Emin: Yürüyen duvar – Сид што оди, роман, „Три“, 2008, Скопје).

Овде ќе споменеме дека првите раскажувачи за деца на турски јазик во Република Македонија, на пример, Мустафа Карахасан и Шукри Рамо, во своите раскази опишуваат и лични доживувања од истата борба, додека другите писатели во своите раскази најчесто обработуваат секавања од своите тешки детски години во текот на окупациските денови помеѓу 1941 и 1945 година. Во овие, пред сè дидактички и морализаторски раскази Турчинот во Македонија, по националниот гнет од страна на другите режими во Македонија по Балканските војни, копнее по слобода и национално-јазична преродба. Во тематски поглед, особено се потенцираат одделни учесници Турци во сеопштата борба за ослободување од окупаторот. Се третираат и теми од обновата на земјата, разурната за време на Втората светска војна. Постепено почнуваат да се обработуваат теми од семејниот живот, односите помеѓу децата од улицата, сè до оние во кои се искажуваат болните моменти при разделбите на членовите на семејствата кои се иселуваат во Турција и оние кои остануваат и продолжуваат да живеат и да опстојуваат во рамките на самостојната држава Република Македонија.

3. ТЕМИТЕ И МОТИВИТЕ ВО ДЕЛАТА НА ПРВАТА ГЕНЕРАЦИЈА ТУРСКИ ПИСАТЕЛИ ЗА ДЕЦА

Во расказите за деца на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија, често се третираат теми и од животот на некогашните турски номади - Јуруците во Источна Македонија, од животот на занаетчиите, празноверието, заостанатите сфаќања, односот помеѓу беговите, агите и сиромашните селани и други.

Најпосле, особено по либерализирање на Титовиот режим по 70-тите години, се јавуваат и теми во кои се третираат настани од турската национална историја и животот на создавачот на современата турска држава Република Турција, Мустафа Кемал Ататурк.

Една од сиромашните страни на расказите за деца на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија е отсуството на фантазија во нив. Овој недостиг помалку се чувствува кај Нецати Зекирија и Илхами Емин, (кој за жал, во своето досегашно мошне богато поетско творештво за деца, остави само мал број раскази за деца, а меѓу нив токму во овој поглед забележлив е богатиот спектар на фантазирање во неговите раскази „Сладолед“ и „Дали Пики зборува“). Овој недостиг доаѓа пред сè, оттаму што првата повоена генерација турски писатели, со ретки исклучоци, веројатно не ја познаваат доволно детската психологија. Познато е дека детската фантазија не познава граници. Нивната сила за фантазирање не можат да ја спречат никакви општествени ограничувања и условувања. Децата си замислуваат оти летаат низ небеските простори, фантазираат како летаат низ вселената, тие бараат да им се раскажуваат невозможни приказни.

Воспитувано само преку материјалното, детето губи смисла за радување на цветот, треперењето на лисјата, летот на птиците, помагањето на изнемоштените и толку други духовни вредности кои се учат и преку расказите за деца, а кои оставаат длабоки траги во понатамошниот живот на детето. Читајќи раскази за деца детето се наоѓа себе или се идентификува со позитивните јунаци, што станува дел од неговиот карактер во формирање.

За жал, освен кај Хусејин Сулејман, речиси ниједен писател на раскази за деца на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија не посветил поголемо внимание на уметничката обработка на турските народни приказни од Македонија.

Кон прозното творештво за деца на турски јазик во Република Македонија, посебно внимание заслужува творечкото истражување на Хусејин Сулејман на фолклорното богатство на Турците во Македонија, како и на творештвото на Нецати Зекирија, кој со своите раскази за деца оствари

афирмација на оваа книжевност и на општите југословенски простори, во Република Турција, на Балканот и пошироко.

Кога се вели дека на естетско -уметнички план литературата за деца на турски јазик на првата повоенa генерација писатели во речиси ниeден аспект не заостанува не само од сличниот книжевен жанр во Република Македонија, туку и во Република Турција, а и пошироко, треба да се истакне дека тоа пред сè, се однесува на поезијата за деца на турски јазик, која е најзастапена, но веднаш по истата доаѓаат расказите за деца на турски јазик. Иако првите прозни состави (раскази, сеќавања, записи, обработени народни приказни, обичаи и преданија) страдаат од пренагласена дидактичност и морализаторски поуки и насоки, повеќето од турските писатели на првата повоенa генерација брзо ги совладаа тајните на зрелиот уметнички израз. Така воспитниот аспект во современа педагошка смисла веќе не се предаваше во изнасилена и паролашка форма, туку како ненаметливо уметничко -естетско доживување, при што детето не беше објект, туку субјект како претпоставка за создавање на идна изградена личност.

4. СОСТОЈБИТЕ ВО ТУРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ЗА ДЕЦА ДЕНЕС

За разлика од животот во Титова Југославија, кога со исклучок на општите стеснети религиозни теми, првата повоенa генерација турски писатели, имајќи го предвид рамноправниот третман во поглед на националните права, последните живи претставници на оваа генерација тешко ја поднесуваат подредената положба на Турската заедница во Република Македонија денес, во споредба со правата што ги уживаат граѓаните Македонци и Албанци, што негативно се одразува и врз книжевноста на Турците во Македонија по осамостојувањето на Република Македонија. Како резултат на ваквата состојба, дојде до укинување на единствената издавачка куќа на турски јазик за деца „Бирлик“, односно изданијата за деца во рамките на оваа куќа, што доведе до потполно изумирање на творештвото за деца на турски јазик во Република Македонија. Така, за разлика од состојбите во Титова Југославија, кога и познатиот турски поет Фазил Хисни Дагларца изјави дека „во Македонија живеат најсреќните Турци во светот“, за периодот по 1990-те години од 20. век, сериозно внимание и пошироко предупредување заслужува констатацијата на ЧигдемУлкер, која вели дека „Приближно 80 илјади граѓани на Македонија од турско потекло, и покрај тоа што имаат законски обезбедени културни права, имаат и повеќе проблеми во доменот на својот малцински статус“. (Çiğdem Ülker, 1998: 9)

Ова, се разбира, директно се одразува и врз книжевното творештво, особено во областа на литературата за деца на турски јазик во Република Македонија. Во овој контекст, кога Мустафа Карахасан зборува за тоа дека помладите писатели обработуваат помодерни теми и имаат послободен израз, М. К, 1991: 54) треба да се знае дека тоа се однесува само на младите автори кои ја продолжија традицијата на првата повоенa генерација турски писатели за деца, што сосем престана да постои со престанувањето со излегување на детските списанија Севинч и Томурџук, како и издавачката дејност за деца при издавачката куќа „Бирлик“, која по 1990-ите години од 20. век престана да постои, а сè уште не се создадени услови за издавачка дејност за деца на турски јазик, со што најмладата генерација од турското население во Република Македонија живее без своја сопствена литература.

Без своја лектира, обновена со нови дела на сè уште живите писатели на првата повоенa генерација турски писатели во Република Македонија и оние кои дојдоа потоа, учениците од Турската заедница ќе бидат духовно многу посиромашни. Како што истакнува и Др. Марија Тофовиќ -Камилова „денес се евидентни сè поголеми напори за осовременување на лектирата во основното училиште“. (М. Т. К., 1996: 3) А посовремено обликуваната настава по предметот турски јазик во основните училишта со турски наставен јазик кај нас не може да се оствари без нови книжевни дела, односно без нови книги раскази за деца родени на наше тло, од кои ќе блика заедничкиот живот на граѓаните во Република Македонија, без разлика на која нација или религија им припаѓаат. Без обновена лектира учениците на Турската заедница тешко ќе можат да ги развиваат како своите креативни можности, така и емоционалната компонента на својата личност во изградување. Само со стари и необновени наслови на лектири на турски јазик, тешко ќе се оствари активен мисловен однос на ученикот кон конкретното литературно дело предвидено со лектирата, за самостојно откривање на сите слоеви и доблести на литературно -уметничкиот израз.

5. ЗАКЛУЧОК

Литературата на турската заедница во Македонија, особено на првата повоенa генерација турски писатели, не била под директно влијание на литературата во Турција. (А.А, 1990: 248-249)

Многу од расказите, дури и оние со чисто педагошко-дидактички карактер, иако без некои подлабоки естетско-уметнички дострели, претставуваат живи и речиси документирани сведоштва и

записи за животот на Турците во Македонија во текот на Османлискиот период, потоа за режимите кои биле непријателски расположени кон Турците, сè до времето по Втората Светска Војна.

Во предговорот кон изборот „Критики и есеи“ (Mikena, 2008: 9) стои и вакво стојалиште: „Како што може да се забележи и од развојниот пат на литературата на Турската заедница во Македонија (Југославија) претежно беа присутни темите за револуцијата, партизаните, народно-ослободителната борба и братството и единството. Меѓутоа, во делата создадени многу подоцна, почнувајќи од 1991 година, се забележува разновидност на обработените теми“.

Сега, во демократското општество во Република Македонија, кога постојат можности за третирање и на теми од историското минато на својот народ, за жал, не постои издавачка дејност на турски јазик, така што претпоставуваме, голем број раскази за деца на турските писатели од сè уште живите автори на првата повоена генерација, како и оние кои дојдоа по неа, лежат необјавени во фиоките од нивните работни маси, со што децата од Турската заедница се осиромашени со теми кои се неразделни од нивниот национален идентитет, па се поставува прашањето: Каде ќе се развиваат „различните теми“ при немање на издавачка дејност за деца на турски јазик во нашата земја?!

Денес за жал, децата од Турската заедница, утрешни граѓани на Република Македонија, ќе израснат во сестрано изградени членови на идното модерно европско семејство без прочитана книга на турски јазик!? Ќе ги осудиме ли да останат само со информации и поими од телевизиските екрани и учебниците во кои се застапени раскази со застарени теми и мотиви?

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Çiğdem Ülker, Makedonya Türk öyküsünde kimlik sorunu, Ankara, 1998.
- [2] Çocuklara bir tutam hikâye, NİD “Mikena”, Manastır, 2008.
- [3] Muhammed Nur-ul Arabi: Nesefî Akaidi şerhi – Коментар на делото Акаид од Несефи, издание на Универзитетот Мармара, Истанбул, 1993.
- [4] Fahri Kaya, Gökkuşığı, Birlik, Üsküp, 1985.
- [5] İlhami Emin, Yürüyen duvar, “Tri”, Üsküp, 2008.
- [6] Arif Ago, Savaş sonrası dönemde Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti Türk halkı edebiyatının gelişimi, Sesler, Eylül-Ekim, 1990.
- [7] Eleştiriler ve denemeler, NİD “Mikena”, Manastır, 2008.
- [8] Др. Марија Тофовиќ-Камилова, Книжевни ликови и проблеми – со примери од лектира за V-VIII одделение, Институт Отворено Општество, Скопје, 1996.
- [9] Ѓурчинов Милан, Македонска книжевност, НИО Студентски Збор, Скопје, 1996.